УДК 745

А.К. Җәләлиева

ТАТАРСТАНДА НӘФИС КЕРАМИКА СӘНГАТЕ ҮСЕШЕНЕҢ ТӨП ТЕНДЕНЦИЯЛӘРЕ

В статье автор рассматривает эволюцию художественной керамики на территории Татарстана, а также выявляет и анализирует ключевые тенденции керамики в начале XXI века. Современные керамические произведения Татарстана отражают поиски мастеров, основу которых составляют преемственные связи с искусством прошлого: развитие идей и стилей керамических школ советского времени, обращение к традиционному народному ремеслу, а также стремление к новым пластическим и декоративным решениям. Работа создает возможности для дальнейшего изучения теории и практики регионального керамического искусства и обогащает представление о современном декоративном искусстве республики.

Ключевые слова: керамика художественная, керамист, татарская культура, национальный стиль, орнамент.

In the article, the author examines the evolution of artistic ceramics on the territory of Tatarstan and also identifies and analyzes the key trends in ceramics at the beginning of the XXI century. Modern ceramic works of Tatarstan reflect the search for craftsmen based on the continuity of art: the development of ideas and styles of ceramic schools of the Soviet era, the appeal to traditional folk craft, as well as the desire for new plastic and decorative solutions inspired by modern art. The work creates opportunities for further study of the theory and practice of regional ceramic art and enriches the idea of modern decorative art of the republic.

Keywords: artistic ceramics, ceramist, Tatar culture, national style, ornament.

Хәзерге Татарстан территориясендә үткәрелгән археологик тикшеренүләр нәфис керамиканың безнең эрага кадәр II меңьеллыктан башлап көнкүрештә кулланылганлыгын күрсәтә. Идел-Кама төбәгендәге неолит, бура һәм Ананьино культураларына караган бу эшләнмәләрне болгар (IX–XIV гасырлар) һәм Казан осталары (X–XVI гасырлар) тагын да үстерә һәм камилләштерә барган.

Чүлмәк ясау белән, нигездә, зур авылларда шөгыльләнгәннәр. XVI гасырдан башлап бу кәсепне күчеп килгән халык та (күбесенчә руслар) үз итә. Көнкүрештә куллану өчен глазурь белән капланмаган бизәкле савыт-саба ясау буенча Питрәч чүлмәк ясау кәсебе әнә шулай барлыкка килә. Осталарның эшләнмәләре эре ярминкәләрдә һәм күргәзмәләрдә катнаша. 1890 елгы зур фәнни-сәнәгать күргәзмәсеннән соң Казан губернасы земство җыелышы 1910 елда Питрәч чүлмәк ясау сәнгати-һөнәрчелек остаханәсе ачу турында карар кабул итә [3: 103]. Анда барон Штиглицның (Александр Людвигович фон Штиглиц) Техник рәсем ясау үзәк училищесын (хәзер Штиглиц академиясе) тәмамлаучылар чакырыла. Җитештерүне башлап

җибәрү өчен Германиядән фарфор үрнәкләре һәм җиһазлар кайтартыла. Укучыларның беренче эшләре 1912 елда узган Бөтенроссия сәнәгать күргәзмәсендә үк танылу ала. Питрәчтә сәнгати дәрәҗәле, рәсем төшерелгән ялтыравыклы керамиканың барлыкка килүе белән без А.И. Ильинскийга бурычлы. Биредә җирле чүлмәк ясау традицияләренә таянып, пропорциональ формалы гармонияле керамика үрнәкләре эшләнә, аларга бизәкләр төшерелә һәм ялтыравык пыяласыман эремә (глазурь) белән каплана. Бизәк төшерү – «Ильинский мәктәбе»нең характерлы үзенчәлеге. Осталар керамиканың табигый фонына (куе көрән төстән башлап ачык көрәнгә кадәр) зәңгәр, ак, сары һәм яшел үсемлек бизәкләре төшерәләр. Алар арасында Казан татарларында киң таралган үсемлек орнаментының элементлары (тукранбаш, лалә, лотос мотивлары һ. б.) кулланыла [4: 283]. Гражданнар сугышыннан соң, кайбер сәбәпләр аркасында, Питрәч чүлмәк ясау кәсебе акрынлап юкка чыга. 1920 елларның икенче яртысында Бакый Урманче, Казан сәнгать техникумы укытучысы һәм уку-укыту эшләре буенча директор урынбасары буларак, Казанда Питрәч керамикасын торгызырга омтылып карый. Ул гарәп язулы борынгы үрнәкләр калыбындагы вазаларның берничә эскизын һәм тормыш-көнкүрештә файдаланыла торган әйберләр ясый. 1929 елда остаханә ябыла [8: 66–67].

Озак еллар дәвамында өйрәнелмәгән Болгар һәм Алтын Урда керамикасына 1960–1970 елларда рәссамнар Георгий Зяблицев һәм Борис Шубин игътибар итәләр. Алар күргәзмәләр өчен уникаль әсәрләр дә, тиражлы эшләнмәләр дә ясыйлар. Б. Шубин Урта гасырлар керамикасын реконструкцияли. Керамик савытларның тоткаларына, борыннарына протомалар һәм хайван башлары сурәте төшерелгән була. Аларда зооморф мотивлар, контррельефлы орнаментлар да чагылыш таба. Әлеге серия – рәссамның галим белән иҗади хезмәттәшлеге нәтиҗәсе. Фуад Вәлиев татар сәнгатендә болгар-алан чыганакларын ача, алар буенча эскизлар ясый, ә Борис Шубин аларны керамикада гәүдәләндерә [2: 50].

1980 елларда республика Сәнгать фонды һәм Халык сәнгать промыселлары комбинаты базасында керамика остаханәләре оештырыла. Күргәзмә һәм монументаль панноларны, скульптура композицияләрен, сувенирларны Абрек Абызгилдин, Асия Миңнулина, Нина Кузьминых, Наталья Пилюгина, Рабига Круглякова, Рәбис Сәләхов кебек профессиональ рәссамнар һәм осталар иҗат итә. Шул ук елларда Бөгелмә фарфор заводында, утилитар фаянс савыт-сабадан тыш, керәчтән (фарфор) милли тематикалы сувенир һәм күргәзмә эшләнмәләре дә дөнья күрә [1: 137].

1980–1990 елларда нәфис керамика яңа технологияләр нигезендә төрле формалар ала, бу борынгы сәнгатьнең пластик, конструктив һәм төсләргә бәйле мөмкинлекләрен киңәйтеп җибәрә. Күпләп сәнгать мәктәпләре ачылу һәм яшь осталарның экспериментка тартылуы XX гасыр нәфис керамика сәнгатендә монументаль һәм декоратив

юнәлешләр барлыкка килүгә уңайлыклар тудыра. Материал белән бәйле әлеге экспериментларда декоратив керамиканың архитектура мохитенә актив рәвештә керүе күзәтелә. Рәссамнар Хәмит Латыйпов, Рәбис Сәләхов, Нина Кузьминых, Рөстәм Шәмсутов һ. б. үзләренең әсәрләрендә традицион сәнгать чараларын үстерәләр. Декоратив керамиканы яңача уку ысуллары барлыкка килү илебез сәнгать дөньясында хөкем сөргән яңа заманның гына түгел, ә тулаем алганда төбәк мәдәниятенең йогынтысы белән дә аңлатыла.

Соңгы ике дистә елда Татарстанда заманча керамика сәнгате бик тиз үсә. Җәмәгатьчелекнең кызыксынуы һәм ихтыяҗы зур булу нәтиҗәсендә остаханәләр ачыла, теләге булганнар өчен дәресләр үткәрелә. Җәмәгать урыннарында һәм шәхси интерьерларда авторларның керамик эшләнмәләре (панно, скульптур формалар, савыт-саба) зур популярлык казана.

Татарстан осталары татар гореф-гадәтләренең турыдан-туры варислары ролендә халыкның рухи мирасына, X–XIV гасырлар, Урта гасырлар, болгар керамикасы үрнәкләренә, Казан татарларының XIX гасырда тотрыклы форма алган орнаментына, аның таләпчән матурлыгына, сыгылмалылыгына, төсләр гармониясенә таянып иҗат итәләр.

2021 елдан «ПФК Презент» предприятиесендәге осталар (Алсу Зубкова җитәкчелегендә) борынгы савыт-саба үрнәкләре буенча вазалар, чүлмәкләр, чәйнекләр, кринкалар (тар муенлы чүлмәкләр) эшлиләр. Алар тәбәнәк савытларга дулкынсыман яки авыш штрих сызыклардан торган ялтыравыклы бизәкләрне ачык һәм төгәл итеп төшерәләр. Савытларның авыз һәм тоткаларын XIV гасыр болгар керамикасына хас ат яки тәкә кебек стильләштерелгән хайван фигуралары рәвешендә ясыйлар. Керамик савытларга үзенчәлекле төс бирү өчен осталар яндырганда сөткә салып алу ысулыннан да файдаланалар. Шуның нәтиҗәсендә эшләнмәләр матур төсмер ала.

Урта гасырдагы болгар нәфис керамикасы сәнгате традициясе Нина Кузьминых әсәрләренең стиле камилләшүдә аерым урын алып тора. Нәкъ менә Болгар керамикасының бизәкле пластика теле һәм төсләр гармониясе аның иҗатының төп юнәлешен билгели. «Болгар мотивлары» дип исемләнгән вазалар сериясендә (2014) ялтыравык эффекты һәм тонык җиңел төсләр гомумиләштерелгән, стильләштерелгән, пластика һәм ритм өстенлек иткән эшләнмәләр образына ачыклык кертү максатында кулланыла. Н. Кузьминых борынгы үрнәкләрне күчереп куймый, ә ялтыравык, фактура белән тәҗрибәләр ясап, үзенчәлекле эшләнмәләр иҗат итә.

2010 елларда керамик әйберләрнең сәнгати чишелешендә яңа тенденция барлыкка килә – осталар (Н. Пилюгина, Р. Сабиров, Н. Айзятова, Г. Шакирова, А. Тимергалина һ. б.) декоратив тәлинкә һәм панноларны, шулай ук фарфор савытларны бизәүдә татар чигүе һәм күн мозаикасы орнаментларыннан файдаланалар. Наталья Пилюгинаның кулдан бизәк төшерелгән күпсанлы фарфор сервизлары, шулай ук

декольләр композиция ягыннан да, төсләре белән дә аерылып тора. Аның фарфор чәй сервизлары ялтыравык астына һәм ялтыравык өстенә зөбәрҗәт-яшел, зәңгәр-фирәзә төсләр белән бизәк төшерү техникасында язылган. Предмет тулаем чәчәк-үсемлек орнаментлары белән тула, аларның контурлары еш кына тоны буенча нечкә контраст сызыклар белән әйләндереп алынган була. Тамчы яки штрих рәвешендәге алтын буяу белән бергә алар эшләнмәләргә төгәллек һәм тантаналы төс бирә. Оста еш кына чәчәк бәйләме яки оҗмах агачы композицияләрен куллана. Кайчакта декоратив тәлинкәләрнең уртасына татар тормышыннан алынган кызыклы күренешләрне кертеп җибәрә.

«ПФК Презент» фирмасы осталары ясаган чынаяк һәм тәлинкәләр дә игътибарны җәлеп итә. Аларга җете төсләр белән күн мозаикасында кулланыла торган рельефлы бизәкләр (соляр билгеләр, үсемлек һәм зооморф мотивлары һ. б.) төшереп, ялтыравык белән каплыйлар. Бизәкләр еш кына сызып ясала һәм төсле пыяласыман ялтыравык катлам белән баетыла. Эшләнмәләрнең төсләр гаммасы исә татар читекләренә һәм агач архитектурага нигезләнә.

Традицион тукучылык һәм күн мозаикасы орнаментларына Гүзәл Шакирова да мөрәҗәгать итә, әмма ул башка техник алымнардан (декоратив тиснение) һәм монохром төсләр гаммасыннан файдалана. Кырыйлары махсус тигез итеп эшләнмәгән плакетка һәм тәлинкәләрне автор архаик орнаментлар һәм яфрак эзләре белән бизи. Автор кулланган фирәзә һәм зәңгәр төсле пыяласыман ялтыравыклар эшләнмәләрне аеруча нәфис итә. Аларда Көнчыгышның Урта гасырлар монументаль рәсемнәре йогынтысын тоябыз.

Рәссам Алсу Тимергалинаның керамик сыннарында да («Тормыш агачы», 2021; «Яз», 2019) декоратив тәлинкәләрендә дә милли стильне табарга тырышуы сизелә. Нигездә, автор образларны орнаменталь мотивлар, еш кына зооморф (сарыклар, кошлар) символикасы аша тудыра. Бизәк төшергәндә ул, гадәттә, ачык, куе, төрле төсле ялтыравык куллана («Кошлы тәлинкә», 2019; «Казан», 2018 һ. б.).

2003 елдан башлап бүгенге көнгәчә рәссам Наталья Пилюгина, рус Питрәч керамикасын бизәү принципларына таянып, балчык чүлмәкләрне бизәү сәнгатен үстерә. Ул иң яхшы үрнәкләрне реконструкцияли һәм үз эшләнмәләрен дә тәкъдим итә. Аның иҗатына түбәндәге үзенчәлекләр хас: савытлары ныклы һәм тәбәнәк формалы; аларның авызлары киң, тырнап ясалган контррельефлы орнаментлар төсле ялтыравык белән капланган [5: 110].

XXI гасырның беренче чиреге керамика скульптурасы Нина Кузьминых һәм Андрей Махинин иҗатында чагылыш таба. Н. Кузьминыхның станок скульптураларында, статик булуларына карамастан, ниндидер эчке хәрәкәт сиземләнә. Оста формалар пластикасын бик яхшы тоемлый, төрле декоратив принципларны белеп куллана. Композицияләрдә автор хатын-кыз образының төрле чорларын тасвирлый: ана булу, балачак, яшьлек еллары («Карт кыз», «Башлану»; 2009

һ. б.). Аның хәтта мифологик һәм зооморф фигуралары да үтә нәфис («Су кызы», «Кошлар тормышыннан» сериясе; 2010). Аларда аксыл төсләр гаммасы өстенлек итә. Н. Кузьминых керамикада анималистик скульптура жанрын да үстерә («Кошлар», «Балыклар» серияләре; 2000–2012).

Андрей Махининның рельефлы һәм скульптур композицияләре жанр трактовкасына тартым. Аларда автор гади, вакыты-вакыты белән бераз сәер кешеләр яшәгән провинциаль шәһәр образын чагылдыра. Болар, нигездә, – панно, плакетка һәм кечкенә скульптура формалары. Аларда йомшак кына ирония, ихлас елмаю; аларда кешеләр, кеше һәм табигать, кеше һәм аны чолгап алган предметлар дөньясы арасында гаҗәеп гармония чагыла. Ул эшләр үзенә күрә «портретлар», керамикада гәүдәләнеш тапкан «тарихлар» («Бүләк», «Зиночка китте», «Беренче май», «Карт булса да, үземнеке»; 2023). Шома өслекләрнең һәм фактуралы, тәфсилләп эшкәртелгән күпертмә бизәкләрнең чиратлашуы нәтиҗәсендә кызыклы эффектларга ирешелә. Оста декорда ангоблар, ялтыравыклар, оксидлар, төрле ысул белән фактуралар төшерә («Авыру тычкан»; 2022 һ. б.). Эшләрен рәсмиләштергәндә еш кына агач детальләр, тукымалар, сирәк кенә металл да куллана. Фактура һәм материалның ярашуына мисаллар: «Менә 17 дә булды. Яки бал кортлары сырып алган» (2017), «Ханым өчен йөрәкләр» (2022) һ. б.

Руслан Сабиров шәһәр темасын ача. Автор үзенең яссы композицияләрендә архитектура пейзажларын рәсемгә төшерә. Төсле пыяласыман эретмәләр белән язылган рәсемнәр акварель этюдларын хәтерләтә.

Россиядә туризмның үсә баруы нәтиҗәсендә керамик әйберләр коллекцияләре белән кызыксыну артты. Җирле милли традицияләрне чагылдырган вак пластика, декоратив панно рәвешендәге сувенирларның тулы бер катламы барлыкка килде. Бу бигрәк тә «Презент», «Шәмәрдән балчык уенчыгы» һ. б. осталары эшендә чагылыш таба.

«Шәмәрдән балчык уенчыгы»на Балалар сәнгать мәктәбенең сәнгать бүлеге базасында 1990 еллар ахырында нигез салына. Р. Закирова һәм аның укучылары шул тирәдә чыгарылган балчыктан бүген дә татар халкының тарихын, көнкүрешен һәм мәдәниятен чагылдырган уенчыклар, сувенирлар ясыйлар. Бизәк төшергәндә милли орнамент кулланыла һәм күптөслелек саклана.

Мөселман сәнгате мирасы һәм заманча сәнгать юнәлешләре Рөстәм Шәмсутов һәм Ландыш Садретдинова иҗатларында гармонияле рәвештә яраша. Панно серияләре, гарәп язуы һәм татар орнаментлары белән бизәлгән декоратив тәлинкәләр авангард стилендә башкарылган. Л. Садретдинова балчыктан гарәп каллиграфияле дивар паннолары («Аллаһ», «Бисмиллаһ»), «Җәй» тәлинкәләр сериясен (2018–2022) иҗат итә.

2014 елда рәссам, каллиграф һәм балчык осталарыннан торган төркем (Р. Шәмсутов, Ә. Исхакова һ. б.) тарафыннан эшләнгән «Татар

язуы тарихы» монументаль панносы керамикада каллиграфия сәнгатен куллануга ачык мисал булып тора. Ул панно Татарстан Республикасы Байлар Сабасы шәһәр тибындагы поселогында сәләтле балалар өчен мәктәп диварларын бизи [7: 52–53]. Паннода татар язуының дүрт чоры күрсәтелә: рун һәм гарәп язулары, латин һәм кирилл хәрефләре нигезендәге алфавитлар. Панно өчен материал булып смальта, ARCH-SKIN[1] һәм бизәк төшерелгән керәч плитәләр хезмәт итә. Авторлар X–XII гасырлар Идел Буе Болгар дәүләте чорына караган һәм Алтын Урда дәверендә дә үсеш алган керамик әйберләрдә һәм архитектура корылмаларында эпиграфика куллану традицияләрен дәвам итәләр (Хан төрбәсендәге, Кече манара бинасындагы бизәкле майоликаны искә төшерик) [6: 271].

Яңа технологияләр белән тәҗрибәләр ясау, төрле материаллар белән мавыккан рәссамнар Лилия Григорьева һәм Юлия Айтуганованың хезмәтләре игътибарга лаек. Шуңа күрә дә формасы һәм фактурасы буенча үсемлекләрне, диңгез суүсемнәрен һәм кабырчыкларны, агач кабыгын хәтерләткән биоморф керамик эшләнмәләр (вазалар, тәлинкәләр, сервизлар, яктырткычлар) заманча торак һәм җәмәгать биналары интерьерларында («Чирәм», «Җәй» рестораннары һ. б.), шулай ук кафетерий, матурлык салоннарында, Казанның төрле студияләрендә үз урынын тапты.

Шулай итеп, XXI гасырның беренче чирегендә Татарстан осталары өчен халык сәнгате бетмәс-төкәнмәс иҗат чыганагы булып тора. Әсәрләрдә традицион формалар һәм декор заманча эчтәлек ала. Скульптура керамикасында осталар рәсем сәнгатенең төрле чараларын берләштерәләр, кешеләр тормышыннан алынган сюжетларны, шулай ук архитектура мотивларын, табигать формаларын кулланганда фәлсәфи караш өстенлек итә. Төбәк керамикасының үзенчәлекле сыйфаты – хәзерге Татарстан территориясендә яшәгән борынгы мәдәниятләр сәнгатьле мирасының дәвамчанлыгын күрсәтүдә. Балчык осталарының эзләнүләре, күбесенчә, күн мозаика, чигү, каллиграфия кебек татар орнамент сәнгате традицияләрен иҗади куллануга нигезләнә.

Әмма хәзерге заман керамика сәнгатендә кайчандыр Идел буе Болгар дәүләте һәм Казан ханлыгы шәһәрләрендә (X–XV гасырлар) дан тоткан ялтыравык бизәкләр, майоликалар җитәрлек дәрәҗәдә үсеш алмаган. Осталар Россия башкалаларында һәм чит илләрдә популяр булган сәнгать стильләренә (авангард, минимализм, гиперреализм, концептуализм һ. б.) сирәк мөрәҗәгать итәләр. Бүгенге көндә, кайбер сәбәпләр аркасында, парк скульптура композицияләре һәм панно рәвешендә монументаль формалар ясалмый. Нәфис ке-

[1] ARCH-SKIN керамикасы – балчык, кварц комы һәм кыр шпаты кушылмасыннан торган бизәү плитәләре. Алар, максималь зурлыгы 1600/3200, калынлыгы нибары бер-ике мм булганда, ныклык, озакка чыдамлык буенча иң югары күрсәткечләргә ия. Чыганак: http://stroymaster-base.ru/stroitelstvo-doma/otdelochnye-materialy/keramika-arch-skin-material-hhi-veka.html

рамиканы үстерү өчен, симпозиумнар һәм чүлмәкчелек осталыгы фестивальләре, осталарга грант ярдәме күрсәтү, иң яхшы үрнәкләр коллекциясен формалаштыру өчен дәүләт сатып алулары, монументаль панно һәм скульптуралар ясау өчен дәүләт заказлары булдыру кебек чаралар оештыру сорала. Халык сәнгать кәсепләрен, һөнәрләрен һәм декоратив-гамәли сәнгатен торгызу, саклау, өйрәнү һәм үстерү максатында (элеккеге Үзәк универсаль кибет (ЦУМ) бинасында) үзәк булдыру буенча хөкүмәтнең зур тырышлык куюы бу борынгы сәнгать төренең дә динамик үсүенә китерер дип ышанасы килә.

Әдәбият

1. *Валеева-Сулейманова Г.Ф.* Декоративное искусство Татарстана: 1920-е – начало 1990-х годов: монография. Казань: Фэн, 1995. С. 129–137.

2. *Гулова Ф.Ф.* Некоторые тенденции в развитии декоративно-прикладного искусства // Взаимодействие интернационального и национального в изобразительном искусстве Татарстана / отв. ред. Н.З. Саттарова. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФАН СССР, 1981. С. 42–54.

3. *Махинин А.Ю.* Деятельность Казанского губернского земства по открытию гончарной художествено-ремесленной учебной мастерской в селе Пестрецы Казанской губернии // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. 2011. № 4. С. 101–104.

4. *Махинин А.Ю.* Орнамент пестречинской керамики // Познавая образы мира: культура и искусство в прошлом и настоящем: сб. ст. Вып. 1 / КГУКИ; ред. М.П. Файзулаева. Казань: АСТОРИЯ, 2008. С. 281–290.

5. *Менгден Е.Н.* Традиционные основы Пестречинской художественной керамики: историко-культурный контекст // Многогранный мир традиционной культуры и народного художественного творчества: Материалы II Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием, Казань, 29 марта 2022 г. Казань: Казанский государственный институт культуры, 2022. С. 108–112.

6. *Носкова Л.М.* Строительная керамика // Великий Болгар. М., Казань: Феория, 2013. С. 270–273.

7. *Сафиуллина-Аль-Анси Р.Р.* Музей истории тюрко-татарской письменности: от идеи создания до реализации / Р.Р. Сафиуллина-Аль Анси, Г.Ф. Замалетдинова // Tatarica. 2016. № 1(6). С. 43–58.

8. *Урманче Б.* Татарские художники и Казанская школа искусств // Татарстан. 1996. № 4. С. 64–73.

Җәләлиева Айгөл Каниф кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Сәнгать белеме үзәге фәнни хезмәткәре

Залялеева Айгуль Канифовна,
научный сотрудник Центра искусствоведения Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

aigul.siraieva@yandex.ru